

зроблений перший набір студентів за спеціальністю "громадське піклування". У 1910 і 1914 роках відбулися перший і другий з'їзди діячів соціальної сфери.

Одним з найважливіших напрямків діяльності вчених і практиків у цей період було надання допомоги і побудова системи виховно-виправних установ, куди потрапляли жебраки та безпритульні діти.

Питанням виправлення малолітніх злочинців шляхом психічного впливу на ґрунті любові до ближнього були присвячені з'їзди представників російських виправних закладів для малолітніх (з 1881 до 1911 року відбулося 8 з'їздів).

У Російській імперії широкі масштаби набрала просвітницька діяльність по відношенню до малолітніх злочинців. Викладалися лекції, проводилися бесіди з питань діяльної участі кожного громадянина у долі дитини, яка вчинила правопорушення.

У 90-ті роки з'явилися дитячі будинки працьовитості, Ольгинські дитячі притулки працьовитості (на відзначення народження Великої княжни Ольги Миколаївни). Ці будинки мали інтернати, майстерні різного виробничого профілю.

На початку ХХ століття в Росії успішно розвивалася система різних соціальних служб. У 1902 році діяло 11400 благодійних установ, 19108 опікунських рад. Кошти йшли на створення навчально-виховних закладів, утримання будинків для бідних дітей, нічних притулків для бродяжок, народних їдалень, амбулаторій та лікарень.

Сьогодні посилюється інтерес до вітчизняної історії в сфері соціального захисту населення. В сучасних умовах соціально-економічного та політичного розвитку України, коли значна частина населення перебуває за межею бідності, дуже гостро постає питання вдосконалення соціального та правового захисту малозабезпечених, незахищених верств населення. Тому саме вивчення та переосмислення історико-правового досвіду, який був накопичений в цьому напрямі стає дуже актуальним.

**В. С. Смородинський,**

доцент кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

## **ДОКТРИНА ПРАВОСУДДЯ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ СТРИЖЕНЬ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ**

У когорті засадничих ідей, що вплинули на людську цивілізацію і сформували її теперішнє обличчя, одне з найпочесніших місць займає доктрина правосуддя, без реального втілення якої мета досягнення верховенства права і розбудови правової державності є недосяжною.

В Європі перші цілісні концепції правосуддя як цілеспрямованої публічної діяльності й водночас громадянського обов'язку з'явилися завдяки правовим розвідкам мислителів Стародавньої Греції класичного періоду. Утіленням ідеологічного зламу в уявленнях греків про джерело і сутність правосуддя є легенда про заснування богинею Афіною Ареопагу – найдавнішого судового органу Афінівської держави. Її промова перед афінянами з цієї нагоди, викладена у трагедії Есхіла «Евменіди», відображає нове розуміння правосуддя не лише як суто божественної справи, а насамперед як публічної громадської діяльності, що здійснюється спеціальним органом.

На дуалізм божественного і світського в цій діяльності, уособлення нею суспільного розуміння справедливості та її побудову на цьому принципі звертає увагу Платон у своєму творі «Законо». Він зазначає, що метою правосуддя є не лише кара, а й примирення сперечальників. Найкращим є суддя, який «гідних вимусить володарювати, а гірших, залишивши їм життя, добровільно коритися», який «приймавши... родину, що терзається сварами, нікого б не погубив, але б примирив їх, встановивши на майбутнє закони їхніх взаємовідносин, і міг би стежити, щоб вони були друзями». Призначення судів грецький філософ ставить за значущістю в один ряд із призначенням правителів. Адже «кожен правитель у певних випадках виступає як суддя; суддя ж, не будучи правителем, тим не менше стає ним... у той день, коли своїм рішенням закінчує судову справу». Платон підкреслює, що здійснення правосуддя є справою всіх, обґрунтовує принцип народного суду: «Обвинувачення у державних злочинах повинні спочатку передаватися на рішення народу. Коли завдають образи державі, потерпілими виявляються всі громадяни... Що стосується розгляду приватних справ, то в міру сил усі повинні брати й у ньому участь. Хто не використовує можливість загального здійснення правосуддя, той вважається таким, що зовсім не має відношення до держави». Підсумовуючи, філософ визначає світське правосуддя як «прекрасну справу поміж людьми», що «пом'якшила всі людські стосунки».

Дослідження проблеми правосуддя як «справи усіх» продовжив учень Платона Арістотель. На його думку, Солон установив демократію саме тим, що «увів народний суд, де суддями можуть бути всі». Більш того, громадянами слід вважати тих, «хто бере участь у суді та народних зборах. Таке визначення поняття громадянина найкраще підходить усім, хто називається громадянами». Саме суддів мислитель вважає «душею» полісу. Найвидатніший дослідник та інтерпретатор Арістотеля св. Тома Аквінський у своїх «Коментарях до Арістотелевої "Політики"» розтлумачує цю метафору так: «Як душа відноситься до тіла, так і суддя до держави... Але ж душа – необхідний складник живої істоти і людини, причому більшою мірою, ніж тіло. Отже, так само й суддя – необхідна частина в державі».

Подальшого суттєвого розвитку дослідження проблеми правосуддя дістали за добу Модерну. Так, концепцію місця та ролі судів у розподілі влад було ретельно й яскраво розроблено американськими конституціоналістами в статтях «Федераліста» – першому в історії прикладі впливу на суспільну думку з метою попередньої легітимації ще не сформованих державних інститутів, зокрема федеральних судів і Верховного суду США. Саме тут дістала теоретичного обґрунтування доктрина судового захисту і тлумачення конституції. Викладена вона переважно у статтях 78-83, що були написані А. Гамільтоном. На його думку, з трьох гілок державної влади судова «за самою природою своїх функцій завжди становить найменшу небезпеку для конституційних політичних прав, бо має найменше можливостей порушити ці права чи якось зашкодити їм». Суди «ніколи не становитимуть загрози для загальної свободи народу». Проте вони можуть бути дуже небезпечними в союзі з будь-якою з інших гілок влади, від якої повсякчасно ризикують зазнати утиску, залякування і впливу внаслідок своєї природної слабкості. Перешкоду цій небезпеці Гамільтон вбачає у встановленні системи забезпечення незалежності судів. До цієї системи входять незмінованість суддів, тобто довічне здійснення судьями своїх повноважень за умови їх бездоганної поведінки під час перебування в суддівській посаді, та матеріальна забезпеченість.

Ретельне дослідження американського правосуддя та його впливу на політичний устрій суспільства здійснив А. де Токвіль у праці «Про демократію в Америці». Він зазначає, що американський суддя за характерними рисами своєї діяльності нічим не відрізняється від суддів інших країн, проте водночас наділений величезною політичною владою. Причину цього автор вбачає в тому, що «американці визнали за своїми судьями право обґрунтовувати свої ухвали, виходячи насамперед з конституції, а потім уже із законів, – інакше кажучи, вони дозволили судьям керуватися лише тими законами, які, на їх думку, не суперечать конституції». Очевидна небезпека, яку таїть у собі така влада, значною мірою зменшується тим, що судді мають право виступати проти закону тільки шляхом використання визначеного судового механізму. Серед інших прав, наданих американським судьям, Токвіль відзначає право карати представників виконавчої влади в разі порушення ними закону, тобто адміністративну юстицію. Особливу увагу автор приділяє суду присяжних, розрізняючи в ньому юридичну установу (власне судовий орган, що виконує функцію правосуддя) і політичну установу (один з видів народовладдя). Причому автора цікавить насамперед політична складова, яку він вважає найважливішою. Саме з цієї точки зору «суд присяжних становить собою установу, що найвищою мірою сприяє зміцненню республіканської форми правління». За його існування «суддею стає саме народ, ... його треба розглядати як одну з форм суверенної влади народу». Токвіль відзначає великий вплив суду присяжних на національний характер, підтримує його поширення не лише на

кримінальні, а й на цивільні справи (з метою охоплення найбільшої кількості людей та їхніх інтересів). На думку дослідника, «суд присяжних, і особливо суд присяжних з цивільних справ, почасти прищеплює всім громадянам спосіб думок, властивий способові думок суддів, а саме це найліпшим чином готує людей до вільного життя». Він поширює в суспільстві «пошану до ухвал суду і до поняття права» – на переконання Токвіля, «без цих двох чинників любов до незалежності перетворюється на пристрасть до руйнування». Серед інших суспільно значущих якостей суду присяжних Токвіль відзначає такі: він на практиці показує, що таке справедливість; навчає кожну людину відповідати за свої дії, без чого неможливо виховати політичну порядність; протистоїть індивідуальному егоїзму, згубному для суспільства; дивовижно розвиває незалежність міркувань і збільшує природні знання народу, що надає можливості розглядати його як безкоштовну школу, в якій кожний присяжний вчиться користуватися своїми правами; є інструментом поширення американським судовим відомством духу законності на найширші прошарки суспільства. Отже, висновує Токвіль, «суд присяжних, будучи найнадійнішим засобом здійснення влади народу, водночас найліпшим чином вчить народ користуватися своєю владою».

Важливе місце в історії правничих концепцій займає доктрина судового конституційного контролю, опрацьована Г. Кельзенем. Ідею саме судового конституційного захисту прав людини державознавці висували ще у XVIII-XIX ст. Так, наприкінці XVIII ст. французький політичний діяч Е.-Ж. Сійєс висловлювався щодо необхідності саме судового органу із спеціальною функцією охорони і захисту конституції. У XIX ст. цю думку підтримали Р. фон Моль, Р. фон Єрінг, Л. Дюгі. Проте лише Кельзен на властивому його роботам високому загальнотеоретичному рівні у працях «Загальне вчення про державу» і «Судова гарантія Конституції (конституційна юстиція)» обґрунтував необхідність створення конституційного суду як окремого, єдиного органу конституційної юстиції для судового захисту Конституції. На думку Кельзена, «Конституція без існування гарантій скасування антиконституційних актів не може бути, з технічної точки зору, обов'язковою... Конституція, за якою неконституційні акти, зокрема неконституційні закони, залишаються чинними (їх неможливо скасувати з підстав неконституційності), із суто юридичної точки зору дорівнює простому бажанню, що не має зобов'язальної сили». Конституційний суд є необхідним, щоб вирішувати конфлікти між вищими державними органами щодо їхньої компетенції та визнавати видані ними юридичні акти недійсними в разі їх невідповідності Конституції. Водночас він є чинником політичної стабільності, захисником демократичних принципів. Адже сутністю демократії є не всевладність більшості, а постійні домовленості між парламентською більшістю і меншістю. «Сама загроза запиту до конституційного суду... є достатнім інструментом, який не дозволяє більшості порушити неконституційним чином юридично

захищені інтереси. Це дозволяє зрештою запобігти диктатурі більшості, яка є не менш загрозливою для суспільної згоди, ніж диктатура меншості».

Фактично концепцію Кельзена було сприйнято практикою європейського конституціоналізму. Знайшла вона своє відбиття і в Конституції України, розбудувавши разом з іншими класичними концепціями теоретичний фундамент для впровадження в практику вітчизняного державотворення ідеї конституційного правосуддя. Проте деякі рішення Конституційного Суду України вочевидь не відповідають тому призначенню і тим вищенаведеним ідеям конституційної юстиції, що були закладені її видатним фундатором.

Низку оригінальних концепцій правосуддя запропонувала англо-американська правнича думка другої половини ХХ ст. Так, Р. Дворкін у межах власної концепції правосуддя, що викладено в його працях «Сприймаючи права серйозно» та «Імперія права», відзначає, що у складних справах суддя (ідеал якого – суддю-філософа «з надлюдськими здібностями, освіченістю, терплячістю і проникливістю», ретельного та методичного – автор називає Геркулесом) не діє на власний розсуд, а виявляє відповідність обставин справи не лише певним нормам, а й принципам. Причому принципи – це не абстрактні ідеальні етичні стандарти, а реальні конкретні принципи політичної моралі, що склалися в даному суспільстві, моральні судження, що діють у даній правовій системі, оскільки в минулому були офіційно обгрунтовані конституцією, текстами законів, судовими рішеннями тощо; це принципи справедливості, рівності, людської гідності, що містяться в цих актах у «розчиненому» стані. Якщо норма завжди або повністю застосовна, або взагалі не застосовна («так або ні», «все або нічого»), то принцип застосовується з урахуванням багатьох чинників, що мають значення на даний момент (моральних, політичних, історичних тощо). Дворкін зазначає, що судовий принцип цілісності «повчає суддів якомога більшою мірою визначати юридичні права і правові обов'язки на основі припущення, що всі вони були витвором єдиного автора – персоніфікованого суспільства, – виражаючи послідовну концепцію правосуддя і справедливості». Згідно з цим уявленням, «правові твердження істинні, якщо вони фігурують у принципах правосуддя, справедливості та належної правової процедури (або випливають із них), які забезпечують найкращу конструктивну інтерпретацію правової практики суспільства».

Заради досягнення істинності в цьому сенсі суддя-Геркулес вибудовує власну, єдину правильну (справедливу) інтерпретацію справи. При цьому він «зважає» принципи – визначає їхню «вагу», тобто перевагу застосування в даній справі одного принципу над іншими (застосування яких може призвести до іншої – помилкової, неправової – інтерпретації справи, й, як наслідок, до іншого – протиправного – рішення). Критерієм Геркулесового вибору є його переконання щодо двох складових чеснот політичної моралі – правосуддя і справедливості.

Отже, вибір належної інтерпретації справи залежить «не лише від його поглядів на те, який із цих принципів кращий в аспекті абстрактного правосуддя, а й на те, якого слід дотримуватися, якщо ми прагнемо політичної справедливості в суспільстві».

Таким чином, в історії правничої думки від II тис. до н. е. й до наших часів простежується наступність ідеї правосуддя, виявляються його значущість для суспільного розвитку і розв'язання соціальних конфліктів, необхідність його легітимації, узгодженості з правом.

Немає сумніву, що незалежне, високопрофесійне і чесне відправлення правосуддя є невід'ємним складником правової держави. Отже, його принципи необхідно впроваджувати в сучасне українське життя, причому з урахуванням багатовікового досвіду західної цивілізації – досвіду реального, а не паперового верховенства права над державною сваволею, реальної, а не декларативної відмови від права сили на користь сили права.

**Д. А. Тихоненков,**

доцент кафедри истории государства и права Украины и зарубежных стран Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, кандидат юридических наук

## **НАДЗОР ГУБЕРНСКИХ ПРОКУРАТУР ЗА ОРГАНАМИ ДОЗНАНИЯ И СЛЕДСТВИЯ В УССР. ПЕРВЫЕ ШАГИ (1922–1924 гг.)**

Прокурорский надзор на местах за органами дознания (милиции, уголовным розыском, ГПУ) и следствием (народными следователями при следственных участках и старшими следователями при губернских судах) был возложен на губернские прокуратуры и начал реально осуществляться только к концу 1923 года.

В своих отчетах губернские прокуроры указывают на такие трудности, как недостаточность лиц прокурорского надзора, слабая квалификация многих прокурорских работников и отсутствие отработанной системы надзора. Серьезным препятствием являлось также то, что согласно ст.7 «Положения о судостроительстве УССР» 1922 г. предварительное следствие и дознание находились не только под наблюдением прокуроров, но и судебной системы.

Двойная зависимость обнаружила ряд недостатков, проявившихся в параллелизме, а часто и во вмешательстве суда и прокуратуры в функции друг друга при осуществлении надзора и руководстве деятельностью следователей органов